

GEORG BRANDES OG PETER NANSEN OMKRING 'VERDENSKRIGEN'

AF

JESPER DÜRING JØRGENSEN

I Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling findes et eksemplar af Georg Brandes' bog „Verdenskrigen“, fjerde rettede og stærkt forøgede udgave, København 1917, med denne dedikation:

„Til Tysklands og min Velynder Peter Nansen med de bedste Nytaars-hilsener. December 1917 Georg Brandes“.

Det synes umiddelbart ejendommeligt, at Georg Brandes i netop denne bog finder anledning til at fremhæve tyske relationer hos det menneske, som dedikationen er stilet til, idet bogens tendens jo ikke er særlig sympatisk over for Tyskland eller noget af de øvrige krigsførende lande, men øjensynligt har Brandes ønsket at fremhæve noget karakteristisk ved Peter Nansen, at han var rummelig nok til både at sætte pris på den neutrale Brandes og det kæmpende Tyskland, hvilket kan forekomme paradoksalt. Hvad der egentlig har fremkaldt dedikationen, kan vi imidlertid få et nærmere indblik i, da størsteparten af de breve, der er vekslet mellem Georg Brandes og Peter Nansen er bevaret i Kgl. Bibl. Således også det brev, hvormed Nansen 29.12. takker for dedikationen:

Kære Georg Brandes!

Tusind Tak for Deres pragtfulde Bog om Verdenskrigen. Og De kunde ikke sige mig noget mere smigrende, for mig mere behageligt, end at jeg er Deres og Tysklands Velynder. Thi ligesom De er det største og betydeligste Menneske, jeg har lært at kende, er Tyskland efter min Mening Folket over alle andre Folk. Haanet, forfulgt, bekæmpet af den store dumme Masse – trods alt sejrende. Der er rundt om i de andre Lande saa og saa meget, som man kan beundre, der er Frankrig, som man ikke

kan lade være at elske. Men intet enkelt Menneske er en stor Enhed som De; ingen Nation er durch og durch saa overvældende som den tyske. Og begge har inden Krigen vist deres største Egenskaber.

Blandt Krigens Skribenter vil De i al Nutid og Fremtid komme til at staa som den største – den viseste, den mest olympiske.

Hjertelig Tak for det gamle Aar. Og gid jeg i det nye maatte faa Lejlighed til lidt oftere at se Dem og tale med Dem; at oplives, beandes og belæres af Dem.

Deres ærbødigt hengivne Peter Nansen.¹⁾

Af Peter Nansens brev fremgår det tydeligt, hvad det var, han beundrede hos Brandes: Storheden og ensomheden er den fællesnævner, der kan sætte den neutrale Georg Brandes og det krigsførende Tyskland på samme formel. Netop denne ensomhedsattitude var jo ingen ny rolle for Brandes i hans senere leveår, og i det hele taget er det, som om Peter Nansens brev rummer en art svulstig genklang af en forestillingsverden, Brandes selv en gang havde været inde på. Det var i hans berømte – og berygtede – Nietzschesforelæsninger ved Københavns Universitet 1889–1890, som allerede blev trykt samme år i „Tilskueren“, og som resulterede i en voldsom polemik med Harald Høffding. En af følgerne af denne polemik blev, at den efterlod en række slagord, som blev hængende i luften længe efter. Det var netop ord som „den store ener“, eller som titlen på et af Georg Brandes' indlæg lød: „Det store Menneske, Kulturens Kilde“, der blev tilbage, og det er en rest af alt dette, vi genfinder her i Nansens brev, dog med den afgørende forskel, at forestillingen om det store folkeslag udelukkende må stå for Peter Nansens regning.

Der findes ikke noget brev bevaret fra Georg Brandes' hånd som svar på denne sene „udnævnelse“ til overmenneske, men at Brandes har noteret sig det påfaldende i Nansens takkebrev, ses af den karakteristik af Peter Nansen, som han gav i sin nekrolog over ham i Politiken den 2. august 1918: „Han var i høj Grad original i dette sit Følelsesliv, yderst saarbar, men ridderlig, opmærksom, aarvaagen, taknemmelig, med en Hang til Beundring for Individier som for Folkeslag“.

Det var netop gennem årene under verdenskrigen, at de kom hinanden nærmere trods deres forskellige syn på krigen og dens parter. Når man i dag stadig husker Peter Nansen, er det langt fra på grund af hans litterære indsats som digter; hans skønlitterære bøger må vist siges at være temmelige ulæselige i dag, men hans indsats som forlagsdirektør i Gyldendal i den tyveårige periode mellem 1896 og 1916 er stadig af

betydning. Ikke alene magtede han at banke liv i det gamle forlag, der var ved at sygne hen, men ved sit overblik og sin forhandlingsmæssige smidighed var han også en af hovedmændene – og måske den virkelige initiativtager – bag fusionen med den farligste konkurrent, Ernst Bojesens „Det nordiske Forlag“.²⁾ Det, der først og fremmest skaffede Nansen gode kort på hånden over for forlagets skribenter, var dog ikke blot hans smidighed, men tillige den dobbelte placering han havde som digter og som forlagsmand. Også Georg Brandes havde gennem de år Nansen var ved forlaget nydt godt af hans råd i forbindelse med planlægningen og udgivelsen af sine bøger, og det er ikke overdrevet, at Brandes betegner Nansen som sin velynder.

Men for at se, hvad der har motiveret den særprægede dedikation, er det nødvendigt at gå tilbage i tiden til de første måneder efter krigs-udbrudet.

Da første oplag af Georg Brandes' bog om krigen udkom i 1916, var det ingenlunde nogen ny bog der blev bragt ud til offentligheden. De essays og artikler, den består af, havde været trykt før, dels i form af kronikker i „Politiken“, dels som artikler i „Tilskueren“; allerede i november 1914 havde således det store afsnit i bogen, der bærer titlen „Forskellige Synspunkter for Verdenskrigen“, været trykt som kronik-serie i „Politiken“. Særlig en af disse kronikker er af betydning for forholdet mellem Brandes og Peter Nansen. Det er den der hedder „Det tyske Synspunkt“. Heri beskæftigede Brandes sig med den interesse, som Tyskland siden krigens udbrud havde vist de neutrale landes litteratur, og han nævnede i den anledning en række danske og skandinaviske forfattere, som han beskyldte for enten at have ladet sig købe eller true til på tryk at udtale sig til gunst for Tyskland og dets krigsindsats. Blandt de forfattere han opregner er Peter Nansen.

Georg Brandes kronik stod at læse i Politiken 26. november 1914, og allerede den 27. skrev Nansen til ham:

Kære Prof. Georg Brandes!

Jeg har læst Deres tre udmærkede Artikler om Krigen og glædet mig over Deres straalende Friskhed og Ungdom.

Men véd De, at De, sikkert ganske uforvarende, er kommet til at krænke alle os, der har udtalt os med Sympati om Tyskland? De mener, at vi gennem *Køb af vore Bøger* er blevet lønnet med *solide Pengesummer*. Der er stillet os *øjnefaldende Fordele i Udsigt* samtidig med, at man lod os forstaa, at det vilde hævne sig, hvis vi ikke efterkom Opfordringen om at udtale os med Sympati om Tyskland.

De tilføjer, at disse Opfordringer maatte *forfejde deres Virkning paa stoltere Gemytter.*

Idet De derefter nævner en Række af danske og andre Forfattere, der har udtalt deres tyske Sympatier, maa Læseren jo tro, at vi kun gjorde det for Vindings Skyld, i al Fald at vi er blevet belønnede med Vinding. Men – ikke sandt? – De tror dog næppe, at jeg har ladet mig bestikke for at sige, hvad jeg sagde om Sønderjylland og den danske Literaturs Skyld til Tyskland?

Jeg gav mit Interview uden Opfordring fra *Berl. Tageblatt.* Jeg skrev udtrykkeligt til Theodor Wolff, at jeg fordrede ikke et Ord strøget. Jeg sagde til Frk. Koppel, som interviewede mig, at jeg selvfølgelig ikke vilde have en Øre af det Honorar, *Berl. Tageblatt* muligvis vilde tilstille hende. Og Belønning gennem Køb af *mine Bøger?*

Før Krigen laa jeg i Underhandling om en stor Forretning med mit tyske Forlag. *Nu* sælges der ikke en skønlitterær Bog i Tyskland. Og min Forlægger har selvfølgelig maattet trække sit Tilbud tilbage.

Jeg takker Dem for de smukke Ord, De skrev om mine Udtalelser. Men jeg er virkelig samtidig meget ilde berørt over, at Folk skulde kunne tro, at De vilde insinuere, at mine Udtalelser var *købte.*

Venlig Hilsen fra Deres hengivne Peter Nansen.³⁾

Samme dag som Brandes har modtaget dette brev fra Nansen, må han have ladet et svar afgå, idet Peter Nansen kommer med endnu et brev allerede 28.11. Desværre kendes Brandes' svar ikke, men af Nansens nye brev kan vi se, at Brandes må have forsøgt at affærdige hans indvendinger som udslag af pirrelighed:

Kære Professor Brandes!

Tak for Deres Brev. Men nu er det virkelig mig, der maa bebrejde Dem „Pirrelighed“. Thi der var dog ikke ét Ord i mine Linjer til Dem i gaar, der kunde antyde Vrede eller uvenligt Sindelag. Det var mig tværtimod om at gøre, at De skulde mærke, at Henvendelsen kom fra en Dem mer og mer hengiven og trofast Mand.

Men just fordi jeg holder saa meget af Dem, og fordi jeg ogsaa fra Deres Side har mærket Venlighed og Sympati, gjorde det mig ondt at Folk skulde kunne tro, De vilde beskyldte mig for at være en betalt Smigrer af Tyskerne. Ikke at jeg et Øjeblik har troet, at De ønskede Deres Ord saadan opfattede. Men de *er* blevet saadan opfattede, og de kan let opfattes saadan. Først skriver De: „Overalt, hvor det (Tyskland) fandt en udvikling eller en entusiastisk Ytring om Tysklands Sag, har

det mangfoldiggjort den i det Uendelige, har hævet Tysklands Talsmand til Skyerne og gennem Køb af hans Bøger lønnet ham med solide Penge-sommer“.

Dette saa i Almindelighed, ikke Bj. Bjø., ikke Hedin. Derpaa følger lidt efter: „Der er vistnok faa nogenlunde kendte Forf. i et neutralt Land, der ikke har modtaget en Opfordring til at udtale sig i tysk Aand. I Reglen har man ikke forsomt at stille iøjnefaldende Fordele for Ophavsmanden til en saadan Udtalelse i Udsigt, samtidig med at man mumlede en Trussel for det modsatte Tilfælde“. – Og nu fortæller De om en saadan Henvendelse til Dem. Det er klart, siger De, at den forfejler sin Virkning paa stoltere Gemytter. „Paa adskillige andre slaar den an“. Og saa straks efter begynder De at nævne de skandinaviske Forfattere, der har ydet sympatiske Udtalelser om Tyskland. Hvor kan saa almindelige Læsere tro andet end at vi, hvem De nævner, hører til dem, der ikke er stolte, men har ladet os dels true dels købe?

Og Deres Ord vil gladeligt blive taget til Indtægt af de ikke faa, der i Forvejen havde insinueret, at Sympati med Tyskland kun kunde skyldes pengelig Fordel. Jeg forsikrer Dem, at Angreb ikke gør mig nervøs, ikke indvirker paa mit af Natur nogenlunde ligevægtige Sind. Men det driller mig, hvis saa og saa mange hoverende skal kunne sige: Gud være lovet, nu har G. B. da ogsaa ladet N. og de tyskvenlige danske Forfattere vide, at de er købte og betalte!

Hvis De mener det, hvis jeg blot et Øjeblik havde troet, at De mente det – saa vilde jeg selvfølgelig have protesteret offentligt. Nu gjorde jeg, ud fra min Beundring og Hengivenhed for Dem det, at jeg takkede Dem for Deres Artikel, takkede Dem ogsaa for de venlige Ord om mig, men samtidig fortalte Dem, hvor ondt det havde gjort mig, at Folk kunde mistyde Deres indledende Bemærkninger.

Er det saa *pirreligt*? Er det saa *uvenligt*? Og saa siger De, at De kunde have haft mere Grund til at protestere mod mine Udtalelser.

Kære Professor Brandes – jeg véd dog, at *De* ikke blot er berømt i Tyskland. Derfor skrev jeg: Tænk, hvad Tyskland i sin Tid var for Ibsen, Brandes, Bjørnson. Og nu senere har været for Strindberg.

Jeg tænkte paa en Tid, hvor man her hjemme behandlede Dem uanstændigt. Og hvor De nogle Aar tog Ophold i Tyskland. Og samtidig med at betyde uhyre meget for det unge Tyskland mødte Forstaaelse i et langt større Samfund end det danske, selv i Kredse, der herhjemme ikke havde Anelse om Deres Betydning. Jeg overvejede, om jeg skulde fremhæve de enkelte Exempler, vi har paa, at Danske ogsaa vinder om ikke almindelig Forstaaelse saa i alt Fald Hæder og Berømmelse i

Frankrig og England. Jeg tænkte selvfølgelig først og fremmest paa Dem, desuden ligesaa paa Folk som Prof. Kr. Nyrop. Jeg nøjedes med at sige, at *som Regel* passer Frankrig og England ikke dansk Aand og havde ikke Brug for den.

Nyrop er jo noget ganske specielt. Og Deres Verdensberømmelse er dog i hvert Fald gaaet over Tyskland. Og medens *enhver* ung Mand og Kvinde i Tyskland ikke blot véd, hvem Georg Brandes er, men ogsaa har lært og lærer noget af ham, saa er der dog næppe meget forkert, naar jeg tror, at der kun er forholdsvis faa i Engl. og Frankrig, der om Dem ved mere, end at De er den berømte G. B. Englændere og Franskmand véd sikkert ogsaa, hvem Henrik Ibsen er. Men de kender ham ikke, som Tyskerne gør det. Det er kun Gosse og Prozor og Lugné-Poe⁴) og et Par Snese andre for hvem De er andet og mere end et berømt Navn. Jeg synes, man maa skelne mellem den galante Elskværdighed, der vises mod Berømmelsen, og den er maaske lidt for stor i Frankrig og England – og den inderlige Tilegnelse, som Tyskland er ene om.

Tilgiv at jeg har plaget Dem med en saa lang Skrivelse. Jeg haaber saa, at De vil læse den med samme Sindelag, hvorudfra den er skrevet.

...

Deres hengivne Peter Nansen

Søndag Morgen

Nu ser De: Straks har den brave Karl Larsen meldt sig som et af de stoltere Gemytter i Modsætning til f.eks. mig. Flere vil følge efter. Delingslinien er nu sat: De stolte, der hverken lod sig købe eller true
og vi andre

Kan De slet ikke forstaa, at det svider en smule et ærekært Hjerter, naar en Artikel af en Mand, man elsker og beundrer, opfattes og mistydes til sjofel Mistænkeliggørelse.

Deres P. N.⁵)

Svaret fra Brandes lød, 29.11.:

Kære Peter Nansen.

Jeg skal se at raade Bod paa den skete Skade, naar jeg nu nødes til at skrive nogle Ord til Forklaring; jeg skal da tage Hensyn til Deres Indsigelser.

Deres G. B.⁶)

Det var den 29. november, Karl Larsen meldte sig i Politiken med den indsigelse, Nansen sigter til i sin efterskrift. Karl Larsen, som ogsaa nærede tyske sympatier, mente ironisk, at Georg Brandes' artikel om det

tyske synspunkt egentligt indeholdt et skandinavisk, som ville vække desorientering i Tyskland. Karl Larsen gjorde desuden gældende, at Brandes' henvisninger til Johs. V. Jensen, Madelung og Peter Nansen var af alt for generel og unuanceret karakter, og det er som om Karl Larsen på én gang føler sig krænkede over ikke at være blevet nævnt, samtidig med at han på denne måde melder sig som et af de stoltere gemytter, der hverken kan købes eller trues. I Politiken 1. december tager Brandes så til orde for at opfylde sit løfte til Peter Nansen om at råde bod på den skete skade. Han konstaterer, at hans ord om de danske og skandinaviske forfattere kan mistydes på samme måde som en skarpsindig jurist kan påvise flertydighed i lovene:

„Thi nu risikerer jeg, at Nogen lader, som om, jeg f. Eks. havde sigtet min Ven Peter Nansen for med sine Ytringer om Tyskernes velvillige Forhold til dansk Litteratur at have haft Pengefordel for Øje, en Insinuation, der vilde have været lige dum og grim. Det vilde svare til de imbecile Vers, der nogle hundrede Gange er blevet sungne om mig selv i Anton Melbyes Revy, at jeg i Foraaret blev ikke INVITERET men ENGAGERET af Hamburg-Amerikalinjen“.

Det er ikke underligt, at Peter Nansen blev yderst tilfreds med denne dementi. Han skrev på et visitkort, dateret 1.12.1914: „Tusind tak. Og saa fint og nydeligt De gjorde det. Deres P. N.“⁷⁾ Der blev således ingen mislyd tilbage i forholdet mellem dem i anledning af „Det tyske Synspunkt“. Til gengæld kan man se, at irritationen over Karl Larsens indblanding i sagen holdt sig længe efter, idet Brandes endnu gav den luft i en fodnote, da hans kronik blev trykt i „Verdenskrigen“ i 1916: „I Anledning af denne Sætning beklagede Hr. Karl Larsen, der slet ikke var blevet nævnt, sig – mærkeligt nok – i nogle Modartikler over ikke udtrykkeligt at være bleven undtaget fra de nordiske Skribenter, der talte Tysklands Sag“ (S. 99).

Den oprindelige anledning til at Brandes havde talt Nansen med blandt de tyskvenlige danske forfattere var et interview, som Nansen havde givet til det officiose tyske blad Berliner Tageblatt, hvor han havde talt om dansk og skandinavisk litteraturs gæld til Tyskland. Dette interview, som Nansen refererer til i sit brev af 27.11., var blevet bragt den 19. oktober i stor opsætning under titlen, „Ein Gespräch mit Peter Nansen“. Når Berliner Tageblatt slog Peter Nansen-interviewet så stort op, havde det to forklaringer.

For det første var man ikke forvænt med tyskvenlige udtalelser fra danske forfattere, og fra tysk side så man med beklagelse, at størstedelen af de danske forfattere havde større sympati for de allierede end for

Tyskland, og for det andet – hvilket måske var det mest afgørende for tyskerne – indgik Peter Nansen-samtalen i en større strategi, hvor det gjaldt om at standse en bestemt udvikling i modpartens krigspropaganda. Sagen var, at det brutale overfald på Belgien nok havde givet de allierede store militære besværligheder, men til gengæld gav det dem gode propagandamæssige kort på hænderne, idet man fra engelsk og fransk side lagde an på at påvise, at Tyskland først med sit traktatbrud over for det neutrale Belgien og siden med sin brutale nedkæmpning af det lille land havde leveret afgørende beviser for, at det ikke længere var muligt at betragte Tyskland som en kulturnation. Denne situation gav Nansens udtalelser stor propagandamæssig værdi for tyskerne. Indledningen til interviewet, der i øvrigt blot er en opremsning af danske forfattere og kulturpersonligheder, som skylder Tyskland deres berømmelse, er en klar understregning af dette:

„Hätte man in Dänemark mehr Verständnis dafür, was es für ein kleines Land bedeutet, wenn [es] seine Kultur über die eigenen engen Grenzen bringt, dann würde nicht nur alles, was zur dänischen Literatur gehört, sondern das ganze dänische Volk mit Empörung von der Beschuldigung Abstand nehmen, dass die Deutschen eine kulturfeindliche Nation seien, die man im *Namen der Kultur* mit allen Mitteln, selbst mit Hilfe von Gelben, Braunen og Schwarzen bekämpfen müsse“.

I sin kronik, „Det tyske Synspunkt“, gjorde Brandes dog ikke opmærksom på dette sidste propagandamæssige aspekt af sagen, men valgte i stedet at lægge hovedvægten på det kommercielle i sit syn på de danske forfattere, der havde udtalt sig til gunst for Tyskland. Men hvorledes tyskerne selv placerede Brandes på dette tidspunkt af krigen, kan vi få et indtryk af ved at læse en „Bericht über die Presseverhältnisse und Pressebearbeitung in Dänemark“,⁸⁾ udarbejdet af professor A. Hollmann, dateret den 25. oktober 1914 og indsendt til det tyske udenrigsministerium.⁹⁾ Professor Hollmanns beretning er en vidtgående analyse af mulighederne for at øve indflydelse på meningsdannelsen i Danmark ved påvirkning af de mest prominente danske skribenter. Den taktik, der anbefales i beretningen går ud på, at den alt for massive propagandamæssige indsats må undgås, ligesom de alt for begejstrede danske sympatisørers forsøg anses for „taktisch verfehlt“ og derfor må hæmmes. Hvad der derimod kan gavne Tysklands sag er snarere en forsigtig holdning, hvor besindelsen over for krigen og dens parter råder, og professor Hollmann finder, at en række danske skribenter allerede har slået ind på denne linie, der i øvrigt ligger i forlængelse af den radikale regerings politik. Som eksempler på danske skribenter med denne hold-

ning nævner professor Hollmann bl.a. Peter Nansen og Georg Brandes side om side, og om grunden til deres besindighed anfører han:

„Auch ist Georg Brandes, der sich von dem „hysterischen Ton“ seiner französischen Freunde Clemenceau, Anatole France u.a. angewidert fühlt, in dieser Sache durchaus auf unserer Seite, wie mehr oder weniger die gesamte Welt der Literaten und Schriftsteller, die in Deutschland Verständnis und einen einträglichen Markt gefunden haben, während sie in England und Frankreich so gut wie unbekannt geblieben sind“ (S. 8).

Hvis man sammenligner dette afsnit af professor Hollmanns beretning med Peter Nansens brev til Georg Brandes af 28. november 1914, vil man se, hvor tæt Hollmanns vurdering ligger på den, Nansen giver af Brandes i sit brev, og havde Brandes kendt Hollmanns vurdering af sig selv, som en af de forfattere der selv havde nydt pekuniær fordel af Tyskland, ville det sikkert have krænket ham betydeligt mere end Nansens brev gjorde. Professor Hollmanns beretning er således et vidnesbyrd om, at den neutrale holdning, Georg Brandes gav udtryk for, og som efter hans egne ytringer at dømme indbragte ham lige mange protester og klager fra allieret og tysk side, i virkeligheden passede det officielle Tyskland temmelig godt.

Ganske vist er professor Hollmanns beretning en lille måned ældre end Brandes' kronik og brevvekslingen med Peter Nansen, men der er næppe nogen grund til at antage, at den skulle have medført en revision fra tysk side i opfattelsen af Brandes' holdning, dels er der ingen reaktion på kronikken bevaret blandt de akter, der findes i arkivet fra Auswärtiges Amt, og dels kan vi se af en indberetning fra april 1915, indsendt fra ambassaden i København til Auswärtiges Amt i anledning af Brandes' åbne brev til Georges Clemenceau,¹⁰⁾ at bedømmelsen af ham også på dette tidspunkt ligger på linie med Hollmanns fra oktober 1914. Man kan sige, at Hollmanns og det officielle Tysklands vurdering af Brandes' og Nansens placering i forhold til Tyskland udgør den mest reelle afprøvning af deres synspunkter, fordi disse hos tyskerne indgik i en enkel funktionel sammenhæng, hvor det udelukkende kom an på at se på synspunkternes anvendelighed i den herskende krigstilstand, men det kan trods alt forekomme ejendommeligt, at man fra tysk side opfattede den sympatisk indstillede Peter Nansen og den neutralt sindede Georg Brandes på samme plan som værende lige gavnlige for Tysklands sag. Når forholdet var sådan, må grunden være, at Brandes havde et så stort navn i Tyskland i forvejen, og at dette, i forbindelse med at han ikke lod sig bruge af de allierede, var nok til at gøre ham brugbar

for Tyskland. Eller man indså klart fra tysk side, at Tyskland lige fra starten kun havde svage kort på hånden rent propagandamæssigt, og at Brandes' holdning var det optimale, der kunne opnås i Danmark, hvis den tyske propaganda skulle have effekt.

Det skal naturligvis ikke være opgaven her at redegøre for Tysklands interesse i at påvirke og bearbejde dansk presse og dansk kulturliv under Første Verdenskrig, men den flig af dette vældige problemkompleks, som brevvekslingen mellem Peter Nansen og Georg Brandes har givet anledning til at strejfe, tyder på, at emnet kunne fortjene en grundig behandling, da mulighederne for en sådan undersøgelse må være meget store med det materiale, vi har bevaret i Kgl. Bibl. og i Rigsarkivet.¹¹⁾

Når emnet er berørt i denne forbindelse, er det ikke alene, fordi Georg Brandes' dedikation rummer en hentydning til Peter Nansens holdning over for Tyskland, men fordi denne indstilling og uenigheden om „Det tyske Synspunkt“ sandsynligvis kom til at spille en rolle, da Brandes kom på den tanke at samle sine essays og artikler om krigen til en bog. Vi kan ikke af brevene se, hvornår tanken er opstået hos Georg Brandes, men det må formentligt have været i løbet af eftersommeren 1915. Den 23. september inviterer Nansen Brandes til en middag, som skal finde sted tirsdag den 28.,¹²⁾ og den 24. september takker denne for invitationen:

Kære Peter Nansen.

Med stor Fornøjelse kommer jeg paa Tirsdag.

Maaske ser jeg op til Dem et Øjeblik i nogen Formiddag for at spørge Dem om noget Forretningsmæssigt.

Jeg glæder mig til at se Dem igen.

Deres Georg Brandes.¹³⁾

Formentlig har Brandes fulgt sin hensigt og opsøgt Nansen enten den 25. eller den 26. september. At det forretningsmæssige, som han omtaler i sit brev, antageligt har været et forslag om at samle og udgive hans krigsessays, giver følgende brev holdepunkt for, idet Nansen uden videre indledning tager stilling til krigsbogsprojektet (27.9.):

Kære G. B.

Jeg véd, at De kan faa ud, hvad De vil – blot nødig en Krigsbog.

Men nu har De i Aar haft en stor Succes med „Goethe-Bogen“: Mon det ikke var klogt at vente med et nyt Bind Essays til Februar?

Og saa: Hvis De vil lytte til en klog gammel Mands Raad, skulde det

være et Bind, der virkelig ikke blev mere end 250 à 300 Sider. Et lille Eliteudvalg. Og lidt fornemt udstyret.

Saafrømt Deres Lyst til at faa et nyt Arbejde ud nu, skulde skyldes en Lyst til netop nu at faa en Sum Penge, behøver De jo blot at sige til. Vi kan saa udmærket betale Honorar forud. Med de fleste andre er vi jo vant til det. Saa det vilde ligefrem mere os at gøre det engang igen med Dem.

Paa Gensyn i morgen, 6^{1/2}
Deres hengivne Peter Nansen.¹⁴⁾

Set fra et forlagsmæssigt synspunkt, må Nansens afvisende holdning overfor tanken om en krigsbog af Georg Brandes forekomme mærkelig, eftersom markedet for disse bøger lå overordentligt gunstigt, for der blev lige fra krigens begyndelse udsendt krigsbøger i mængde, og flere af dem kom tilmed i mange oplag. Det sidste gælder således i særdeleshed Johs. Jørgensens krigsbøger, hvoraf Klokke Roland, der udkom 1915 og allerede året efter havde nået 21 oplag, nok er det mest markante eksempel, men i almindelighed nåede adskillige krigsbøger dog 3, 4 eller 5 oplag, så det kan næppe have været det markedsmæssige i sagen, der har fået Nansen til at stille sig så negativt over for Brandes' idé om en krigsbog. Desuden ville forlaget næppe over for Georg Brandes have gjort sig større spekulationer med hensyn til salgbarheden af hans bøger, da kun få af dem solgte godt. Det må have været andre grunde, Nansen har haft til at reagere negativt, grunde der sikkert har haft deres udspring i de breve, der året i forvejen var blevet vekslet imellem dem om „Det tyske Synspunkt“, og det har rimeligvis været ham ubehageligt atter at blive mindet om denne uenighed, selv om den ikke fik lov til at dominere forholdet mellem dem.

Der er ikke bevaret nogen øjeblikkelig reaktion fra Georg Brandes' hånd på dette brev, og først den 25. oktober tager Nansen tråden op igen, og da synes tanken om en krigsbog eller blot den essaysamling, Peter Nansen var inde på i sit brev helt at fortone sig:

Kære Georg Brandes!

Vi skulde jo til Februar udfinde et Bind Artikler og Essays af Dem. *Men*: Hvis De fremdeles er i den vidunderlige Arbejdskraft, hvormed De i de sidste Par Aar har blændet os, saa vilde jeg foreslaa, at De lod dette Bind Essays ligge til stille Tider – og i Stedet for skrev det store Værk om Henrik Ibsen.

Jeg synes, han hører med som det sidste Led i Trilogien: Shakespeare –

Goethe – og altsaa ham. Ingen har som De Materiale til et samlet Ibsen-Værk. Og det vil jo have Chancer ikke blot her, men i Tyskland og maaske England–Amerika.

Gennem Deres tidligere Afhandlinger vil De jo have Basis.

Tror De ikke, det var en Idé? Med tidligere trykte Essays kan man intet stort Slag slaa.

Hvis vi til Deres 74de Fødselsdag udsendte 1ste Hefte af det store Værk om Ibsen, tror jeg vi kunde faa en mindst lige saa stor Succes som med Deres Goethe-Værk. *Muligvis* burde Bogen ikke være saa stor. Thi *her* gælder det om at faa et *noget* andet Publikum med. Men 30-40 Ark*) maatte den vist gerne være.

F.Eks. 9 Hefter à 1 Kr. – altsaa 36 Ark.

Hvad mener De om Ideen?

Jeg tror paa den, den er god.

Hvis De da ikke svarer: Fanden staa i det forbandede Forlag, der nu igen vil sætte en ung Mand, der har andet og bedre at gøre end at skrive tykke Bind om henfarne Klassikere, til at lave Succes-Bøger.

Mange Hilsener Deres heng. Peter Nansen

*) Selvfølgelig, hvis De synes der ikke er Stof nok, kunde Bogen jo indskrænkes til 4-500 Sider.¹⁵⁾

Efter et par dages tavshed følger Brandes' svar på Nansens nye idé (29.10.):

Jeg har ikke vel vidst, hvad jeg skulde svare paa Deres hjertelige Brev. Om den negative Del deraf kan vi hurtigt blive enige. Mener De, at vi ikke denne Vinter skal udgive Essays og Artikler af mig, saa lader vi alt dette roligt ligge. Det er Deres positive Forslag, jeg har grublet over, jeg føler gennem det Deres elskværdige Hensigt at skaffe mig et større Publikum.

Men jeg har allerede i tre Repriser skrevet om Henrik Ibsen, og skønt Manden naturligvis kan behandles paa mere samlet Maade, føler jeg det, som havde jeg sagt, hvad jeg har at sige om ham og gyser tilbage for at drøvtygge Æmnet. Værkerne er jo længst gennemdebatterede. Nye Synspunkter lod sig maaske *indvinde*, ifald man kendte Ibsens ganske personlige Liv. Men han var af dem, for hvem Flasken har spillet en større Rolle end Kvinden. Et Par Smaaforelskelser i Ungdommen betyder lidet . . .¹⁶⁾

I sit brev fortsætter Georg Brandes med at gennemgå Ibsens liv, men han mener ikke, at der er holdepunkt for nogen stor Ibsenbog, og i slutningen af brevet kommer han ind på tanken om at skrive en stor bog om et eller andet fransk emne, som han dog alligevel ikke kan præcisere nærmere. Brevet slutter derefter med, at han erklærer sig fuldstændig rådvild. Men med et nyt forslag bringer Peter Nansen ham ud af rådvildheden (30.10):

Egentligt forstaar jeg saa inderligt godt, at De reagerer lidt overfor Tanken om en stor Bog om Ibsen, der jo var et ugemytligt Geni. Saa skuer man – for at faa noget lystigt ud af det – næsten op og ned af ham og søger at afsløre ham som den værste Forbryder. Og det vilde maaske endnu vække nogen Forargelse.

Men *Voltaire!* Voltaire's Bøger er vist temmelig ulæselige nu for mig og andre udannede Mennesker. Men *Begrebet Voltaire* – alt det, Voltaire har betydet – alt det, han stadig symboliserer . . . og ikke mindst hans Forhold til den store Prøjserkonge, jeg synes egentlig, at Tiden netop er til en Bog om ham. Sanssouci-Versailles med Voltaire i Midten.

Om Bogen blev fuldt saa meget Kulturhistorie som Literaturhistorie gjorde jo intet. Jeg tror paa en Bog af Dem om Voltaire. Sikke Anmeldelser dH. Vald., Julius og Vilh. kunde skrive!¹⁷⁾ Deres Artikel i gaar var samtidig lystig . . .

På brevet findes desuden denne beroligende efterskrift:

Nej, De misforstaar det med Deres Essays. Selvfølgelig vil vi gerne udgive dem i Februar, hvis De ikke bliver færdig med noget nyt. Jeg synes blot det andet var morsommere.¹⁸⁾

Brandes svarede omgående samme dag:

Kære Peter Nansen.

Denne Gang ramte Deres Ord i Prikken. Voltaire er et Æmne for mig. Jeg tog det for mig i 1906-1908, men jeg tabte Modet og det Hele blev kun til to smaa Afhandlinger i mit 18. Bind om V. og Frederik, V. og Potsdam.

Nu vil jeg tage det for mig igen. Hvis jeg ikke gør det bliver det kun til, at jeg sløver Vinteren bort med at besvare Breve, skrive Artikler og lade mig forføre af det farlige Køn, desuden med at gøre 500.000 Mennesker Tjenester, som de bagefter hader mig for. Nu har jeg et Paaskud til at være ubehagelig.

Tak derfor! Ulykkeligvis har det geniale Uhyre skrevet *hundrede* Bind

foruden de talrige Bind Breve, saa nogen Sinecura er det ikke at tage ham for sig.

Men Deres Ord har givet mig en pludselig Lyst til at forsøge.

Desværre er jeg i de nærmeste Uger optaget af lovede Artikler om Polakker og Jøder og Korrekturer og Fanden og hans Datterdatter. Men
 ça va.

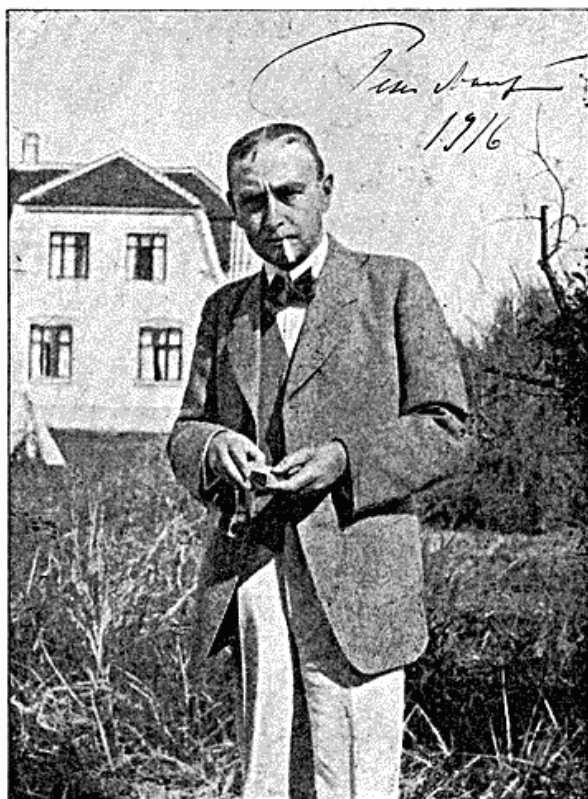
Deres hengivne Georg Brandes

Da Voltaire var impotent fra Fyrretyveaarsalderen af simplificeres hans Levned meget.¹⁹⁾

Fra en hurtigt produceret bog om Første Verdenskrig, bestående af allerede trykte essays, til en ny stor bog om Voltaire er der et stort spring, som ikke blot rækker fra det aktuelle til det historiske, men går fra det lette til det krævende arbejde, idet forslaget om Voltaire-bogen indebar et stort forberedelsesarbejde, da Brandes jo ikke havde meget stof til den i forvejen. Når det alligevel lykkedes for Peter Nansen at få Brandes' interesse for krigsbogen til at fortone sig, må det betragtes som et eksempel på hans psykologiske indsigt og smidighed, idet han både udnyttede Brandes' egen interesse for at skrive om „noget fransk“ og samtidig ligesom overførte Brandes' neutrale position mellem Europas kæmpende lande til et historisk plan og til en historisk personlighed, som han må have følt Brandes beundrede, således at den bog, der skulle komme, ikke kom til at dreje sig om Georg Brandes mellem Berlin og Paris, men om „Voltaire mellem Sanssouci og Versailles“.

På denne måde syntes planerne om en krigsbog at være skrinlagt, og resten af året har Brandes haft rigeligt at gøre med Voltairebogen. At han var Peter Nansen taknemmelig for opgaven, viser ikke alene hans breve til ham fra denne periode, men i sit bidrag til den bog om Peter Nansen, som sidstnævntes venner fandt anledning til at udgive ved hans afsked fra Gyldendal i marts-april 1916,²⁰⁾ hentyder Brandes selv til omstændighederne omkring Voltairebogens tilblivelse: „Hvad jeg for min Del skylder Nansen er noget særegent. Ikke Forskud har jeg ham at takke for men Forslag“ (s. 3).

Desuden giver Peter Nansen selv en fremstilling af de begivenheder, der førte til Voltairebogen, i sin bog „Portrætter“ fra 1918, dog uden at nævne, at det er afslaget på krigsbogen, der er begyndelsen til det hele.²¹⁾ I marts-april 1916 kom det afgørende brud mellem Nansen og familien Hegel, som ejede Gyldendal. Det er ikke stedet her at redegøre for de omstændigheder, der fremkaldte det. Selv har Peter Nansen givet en besk fremstilling af sit forhold til familien Hegel i „Mine tyve

Peter Nansen 1916. Et sådant postkort sendte Nansen til Georg Brandes som tak for tilsendelsen af et dediceret eksemplar af Voltairebogen. Julius Magnussen fot. Originalens størrelse.

Aar i Gyldendal“, København 1918. Efter hvad han selv siger, blev den ikke skrevet med øjeblikkelig offentliggørelse for øje, men det var hans tanke at udgive den som et eventuelt selvforsvar, hvis familien Hegels fremstilling af begivenhederne omkring hans afsked fra forlaget skulle slå rod i offentligheden som en myte.²²⁾ Også andre har siden i større eller mindre omfang været inde på dette kontroversielle emne, men før en samlet fremstilling af Nansens indsats som forlagsmand foreligger, og det gør der endnu ikke, vil man ikke være i stand til at give en rigtig vurdering af de begivenheder i foråret 1916, der kom til at medføre hans afsked fra Gyldendal.²³⁾ Nansens egen fremstilling svækkes givetvis af de utallige udfald mod familien Hegels mangel på loyalitet, mens han selv kommer til at fremstå som den hårdtarbejdende, underbetalte funktionær, der skovler penge ind til forlaget og dermed til familien Hegel.

Her må vi imidlertid nøjes med at konstatere, at Georg Brandes og med ham de fleste af de forfattere, som Peter Nansen gennem årene havde knyttet til forlaget, opfattede hans afgang som et føleligt tab. Sin beklagelse over det skete gav Brandes udtryk for i et brev af 22. april 1916:

Muserne sørge, *lugent musae*, som man sagde i det gamle Rom ved visse Tab. Intet af disse var dog saa stort som det, danske Skribenter lider ved at De er gaaet eller er blevet gaaet bort fra Forlaget.

Hvem skal vi nu tale med om vore Planer og Sorger!

Jeg frygter for, at man nu i Forlaget interesserer sig mere for Legations-Attachéer end for det skrivende Folk . . .²⁴⁾

Til trods for Brandes' pessimistiske syn på fremtidens Gyldendal kan vi nu afgøre, at der næppe var blevet udsendt nogen essaysamling om verdenskrigen, hvis Peter Nansen var forblevet på forlaget; det er karakteristisk, at først da Nansen er borte fra Gyldendal, tager Brandes igen ideen om krigsbogen frem. Strengt taget kan vi ikke vide, om det er sket på hans eget initiativ, eller – hvad der vel er usandsynligt – om det fandt sted på Frederik Hegels tilskyndelse, da der intet skriftligt foreligger herom; men rimeligvis har Brandes aldrig helt slået tanken ud af hovedet.

Det første tegn på, at tanken om en krigsbog skal realiseres, er dette brev til Frederik Hegel af 14. Juni 1916:

Kære Hr. Direktør.

Turde jeg bede Dem til Brug for Indledningen til det projekterede Flyveskrift at give en Ordre til at man sender mig nogle Ark af mine Samlede Skrifter, paa hvert af hvilke der findes et Par Sider, der vil give klart Indtryk af mine politiske Ideers Stadighed. Jeg udbeder mig med Deres Tilladelse tilsendt:

7de Bind Ark 24
14de Bind Ark 21
18de Bind Ark 23

Som sagt det er kun et Par Sider af hvert Ark jeg har brug for, men Afskrivning er saa besværlig.

Jeg plejer altid at have Græbe til Bogtrykker. Turde jeg bede Dem om det ogsaa denne Gang maa bevilliges mig. Valg af Format overlader jeg ganske til Dem. Der bør ikke staa for lidt paa Siden for at Bogen

kan være billig. Jeg tænker det i almindeligt Format bliver 8 Ark eller saa, men jeg kan endnu ikke beregne det.

Deres hengivne Georg Brandes.²⁵⁾

Herefter har Hegel omgående sendt Brandes de ønskede ark. Af Brandes' brev ser vi, at den oprindelige idé med en større samling krigs-essays i mellemtiden er blevet til et projekt om et mere fordringsløst flyveskrift. Hvorfor ideen er genopstået i denne ændrede skikkelse, kan vi ikke vide, men tænkeligt er det, at han denne gang er gået mere forsigtigt til værks med lanceringen af den gamle tanke om en krigsbog efter de erfaringer, han havde gjort året før. Ligeledes er produktionsmåden interessant, idet tilsendelsen af de omtalte ark viser, at Brandes har lagt vægt på at få bogen gennem forlag og bogtrykker hurtigst muligt. Vi kan desuden se, at dele af de tre tilsendte ark er gået lige ind i bogen om verdenskrigen.²⁶⁾ Allerede dagen efter, den 16. juni, har Brandes fulgt Frederik Hegels opfordring om at rette personlig henvendelse til bogtrykkeren Græbe, og her er det første gang titlen „Verdenskrigen“ nævnes i forbindelse med krigsbogsprojektet. Det hedder bl.a.: „Under Titlen Verdenskrigen samler jeg mine Artikler om dette Æmne. Jeg tror, at Formatet Før og Nu (min lille Bog fra 1911) vil være passende.“²⁷⁾

„Før og Nu“, to tragiske skæbner, som Georg Brandes foreslog som model for krigsbogen, var på 75 tryksider, eller næsten 5 ark. Den består af to essays. Det første handler om grundlæggeren af unitarismen Michel Servet, som Calvin fik dømt og brændt for kætteri i Genève i året 1553. Det andet er om den spanske skolemand Francisco Ferrer, som efter en skinproces blev dømt og skudt for revolutionær virksomhed i Barcelona i 1909. Bogens pointe, som titlen er en allusion på, er den, at den frie tankes kår nu som i 1500-tallet forfølges med samme indædte barbari og snæversyn, hvorved Georg Brandes' lille bog får karakter af pamflet. Med dette i tankerne er det nærliggende at antage, at krigsbogen i denne fase af forberedelsen ikke blot skulle have haft samme ydre rammer som „Før og Nu“, men at dens komposition også skulle have noget af samme stramhed, som vi finder i den lille bog fra 1911. Men som vi kan se, blev det endelige resultat noget anderledes, både hvad angår rammer og komposition.

Den 24. juni foreslår Hegel i et brev til Brandes, at der trykkes 1500 eksemplarer af krigsbogen, som han i sit brev kalder „Deres lille Piece“, og han tilbyder Brandes 75 kr. pr. ark, og et par dage efter tilslutter Brandes sig Hegels forslag uden indvendinger, idet han lover manu-

skriptet færdigt i løbet af ti dage. Men det kom ikke til at gå slet så hurtigt. Da de 10 dage var gået, havde Hegel endnu ikke modtaget noget manuskript, og han må have skrevet til Brandes i dagene før den 12. juli, men hans brev er ikke bevaret; derimod findes Brandes' svar på denne formodede henvendelse (12.7.):

Kære Hr. Direktør.

Jeg lader Dem hermed vide, at min Bog, som De ønsker Oplysning om, er udsat et Par Dage og vel bliver 20-21 Ark.

Deres hengivne Georg Brandes

Jeg har paa Følelsen, at den bliver godt solgt, da de Artikler, jeg har skrevet om Krigen, har vakt ikke ringe Opsigt.²⁸⁾

Den 1. august udkom „Verdenskrigen“. Den blev på 21 ark. Straks da den udkom, har Georg Brandes sendt et eksemplar til Peter Nansen, der efter sin afgang fra Gyldendal havde slået sig ned i Mariager, og fra Nansens hånd har vi et takkebrev bevaret. Af brevet ser vi, at Nansen – da bogen nu foreligger – og han selv er ude af al forlagsvirksomhed – blot har ros og anerkendelse tilovers for bogen (2.8.):

Jeg havde netop skrevet til Forlaget, hvorfor Pokker det ikke havde sendt mig Deres Bog – saa kom igaar Eksemplaret fra Dem, og det var jo saa meget bedre.

Tusind Tak.

Mon Danmark nu ikke endelig skulde begynde at blive stolt af Dem?

At vi har en Aand saa omfattende, at han med samme Forstaelse og Viden behandler Kunst og Politik? Mon man dog ikke for en Gang Skyld skulde blive lidt imponeret?

Eller mon det atter skal munde ud i, at en eller anden Schovelin eller Besthorn, eller I. P. Bang finder, at De har taget Fejl af et Aarstal eller har glemt et Ord i et Citat af en eller anden Statsmand?²⁹⁾

Eller vil vore udmærkede Privatkorrespondenter atter begynde at forlyste deres Blade med hoverende Telegrammer om de Injurier, Clemenceau og Will. Archer har at bruge imod Dem, fordi De tillader Dem ikke at skrive *noget* af de krigsførende Lande til fuldt Behag? . . .³⁰⁾

Resten af brevet drejer sig om Nansens helbred, og er derfor uden interesse i denne sammenhæng. Den 4.8. svarer Brandes Nansen, og giver overfor ham denne vurdering af „Verdenskrigen“:

Tak for venlige Ord om min femte Bog. Nej nogen Lykke vil den ikke gøre. Medens Johs. Jørgensen opnaar foreløbigt 19 Oplag med sin Krigsbog, maa jeg sikkert nøjes med *et*. Han appellerer til det Fedeste og mest Mæskede, der gives, Nationalhadet, jeg til det Magreste, mest Skyggelignende, det gamle Spøgelse Fornuften, som ikke interesserer noget Menneske . . .³¹⁾

Det er således to forskellige opfattelser af krigsbogens salgsmæssige muligheder, Georg Brandes giver udtryk for, overfor henholdsvis Frederik Hegel og Peter Nansen. Hvilken vurdering han selv har troet på, kan vi ikke vide direkte, men det har rimeligvis været den, han gav udtryk for i sit brev til Frederik Hegel af 12.7., idet Brandes' ord til Nansen i alt for høj grad minder om et slag med hans velkendte martyrkåbe, til at man virkelig kan fæste lid til dem, og endelig skulle det jo vise sig, at det ikke var helt forgæves at appellere til fornuften, da bogen faktisk opnåede fire oplag og tilmed hver gang blev forøget: da fjerde oplag kom i 1917, var bogen vokset fra 21 ark til 28 ark.

Unægtelig en stor udvikling fra de første planer om et lille flyveskrift til denne vægtige bog.

NOTER

(1) Kgl. Bibl., Brandesarkivet. – (2) Der er ikke fuld enighed om, hvorvidt Peter Nansen var den egentlige hovedmand bag fusionen mellem Gyldendal og „Nordiske“. Se f.eks. Peter Nansen, *Mine tyve Aar i Gyldendal*, 1918, s. 30ff; H. P. Rohde, Ernst Bojesen, 1958, s. 157ff, og Aleksander Frøland, *Peter Nansen*, 1962, s. 46ff. Alle er dog enige om at initiativet udgik fra Klareboderne, men desuden må det påpeges, at fusionen passede meget fint ind i den politik, Nansen havde startet allerede i 1896 med at købe Reitzels Forlag, og der er derfor god grund til at anse ham for ophavsmand til ideen. – (3) Brandesarkivet. – (4) Edmund William Gosse 1849-1928, Maurice Prozor 1849-1928 og Aurélien Ligné – Poe 1869-1940. – (5) Brandesarkivet. – (6) Ny kgl. Saml. 4043-4°. – (7) Brandesarkivet. – (8) Rigsarkivet, Auswärtiges Amt, diverse sager: *Dänische Presse* vol. 1 1913-1916. – (9) A. Hollmann = Anton Hollmann (1876-1936) var egentlig tilknyttet den tyske ambassade som landbrugssagkyndig, men fik ved krigens begyndelse til opgave at virke for udbredelse af tysk propaganda i Danmark. – (10) Rigsarkivet, Ausw. Amt, Beziehungen Deutschlands zu Dänemark 1914-15, bd. 55. Indberetningen er skrevet af den tyske gesandt greve Ulrich Christian Brockdorff-Rantzau, der samtidig med tilfredshed noterer sig Brandes' syn på Sønderjyllandsproblematikken. (Se Verdenskrigen 4. Oplag: svar til Georges Clemenceau, særlig side 191). – (11) I de dele af arkivet fra Auswärtiges Amt, som findes affotografe-

ret i Rigsarkivet, findes et stort materiale bestående af korrespondancer, indberetninger m.v., der kan fortælle ikke så lidt om tyskernes anstrengelser for at opnå indflydelse på dansk presse og dansk litteratur under 1. verdenskrig. F.eks. fremgår det bl.a. af en regning indsendt til ambassaden af Louis von Kohl, at det danske tidsskrift *Spectator* 1916-1919 blev finansieret fra den tyske ambassade, ligesom dette også var tilfældet med forlaget Nordiske Forfatteres Forlag.

(12) Brandesarkivet. - (13) Ny kgl. Saml. 4043-4°. - (14) Brandesarkivet. (15) Brandesarkivet. - (16) Ny kgl. Saml. 4043-4°. - (17) Valdemar Vedel, Julius Paludan og Vilhelm Andersen. - (18) Brandesarkivet. - (19) Ny kgl. Saml. 4043-4°. - (20) Peter Nansen. Forlæggeren. Hyldest og Hilsen fra Digter og Videnskabsmænd. Maj 1916. Samlet af Lis Jacobsen, Sophus Michaëlis, Otto Rung. København 1916. Fr. Hegel omtaler denne bog i sine Erindringer fra 1946, og fortæller, at han i sit eksemplar af bogen ud for hver bidragydens navn anførte summen på de forskud, som de hver især havde modtaget fra Gyldendal, og Hegel fandt da, at forskudenes størrelse nøje svarede til begejstringen i hvert enkelt bidrag i hyldesten til Nansen. (21) Se: Portrætter, s. 154 ff. Desuden refererer Niels Birger Wamberg i jubilæumsværket om Digterne og Gyldendal, 1970, til Voltairebogens tilblivelse, dog uden at have opdaget, at det er afslaget på krigsbogen, der er årsagen til, at Brandes gik i gang med at skrive om Voltaire. - (22) Se: Mine tyve Aar i Gyldendal, forordet. - (23) Flere har i forskellige sammenhænge forsøgt at give en karakteristik af Peter Nansens forlagsmæssige indsats, men endnu har ingen gravet dybt nok i det store materiale til at kunne give en udtømmende fremstilling af emnet. Foreløbig er det behandlet af følgende: Poul Levin, Peter Nansen som Forlægger, i: Aar bog for Bogvenner, 1918; Frederik Hegel, Erindringer I, 1946; H. P. Rohde, Ernst Bojesen. Storforlægger i Humør, Kunst og Oplysning, 1958, s. 150 ff; Aleksander Frøland, Peter Nansen. Et forsøg på en vurdering, 1962; Niels Birger Wamberg, Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie, 1970, s. 335 ff.

(24) Ny kgl. Saml. 4043-4°. I samme brev finder Brandes desuden anledning til at nævne den rolle, Kgl. Bibl. spillede under udarbejdelsen af Voltairebogen. Det hedder: „Er det ikke flot af Det kgl. Bibliotek, at det forleden paa én gang sendte mig 80 velskabte Bind. Saaledes mangler jeg ikke Læsning. Jeg havde 80 derfra i Forvejen“. - (25) Gyldendals arkiv; breve til forlaget, Kgl. Bibl.. - (26) Arkene fra Samlede Skrifter indgår således i krigsbogen: Saml. Skr., bd. 7, ark 24, s. 366-368 = Verdenskrigen 1. oplag s. 4-5; Saml. Skr. bd. 14, ark 21, s. 324-325 = Verdenskrigen 1. oplag s. 1-3; Saml. Skr. bd. 18, ark 23, s. 363-366 = Verdenskrigen 1. oplag s. 9-15. - (27) Ny kgl. Saml. 4061-4°. - (28) Gyldendals arkiv, breve til forlaget. - (29) Jens Vilhelm Schovelin 1860-1933, Rasmus Olsen Besthorn 1847-1921 og Jacob Peter Bang 1865-1936. - (30) Brandesarkivet. - (31) Ny kgl. Saml. 4043-4°.